

УДК 94(477.44)(063)

**Косаківський В. А. Каменотесний промисел у селі Буша
Ямпільського району на Вінниччині / Віктор Косаківський,
Наталія Шпак-Косаківська //**

**Подільський оберіг - унікальне явище у становленні відродження
каменотесного ремесла Дністровського регіону / Матеріали
науково-красознавчої конференції, 26 вересня 2020 р., с. Буша Ямпільського
району. - Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2020. – 61-71с.**

***Віктор КОСАКІВСЬКИЙ,
Наталія ШПАК-КОСАКІВСЬКА***

КАМЕНОТЕСНИЙ ПРОМИСЕЛ У СЕЛІ БУША ЯМШЛЬСЬКОГО РАЙОНУ НА ВІННИЧЧИНІ

Обробка каміння - один із найдавніших видів промислів та ремесел, який мав значне поширення на Поділлі. Він займав чільне місце в господарському житті подолян другої половини ХІХ - ХХ ст. В окремих осередках це заняття продовжує існувати і нині. Про каменотесний промисел склалася певна, хоч і не така велика, але цікава і вартісна кількість друкованих праць.

Однією з перших і найвагоміших студій каменотесного промислу стала праця Ю. Александровича «Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии», яку вміщено на сторінках «Кустарных промыслов Подольской губернии» (1916 р.). У ній ми знаходимо відомості про осередки каменотесного ремесла у різних подністровських селах [1, с. 464 -500].

Про парк історичної скульптури в Буші є відомості у колективній монографії «Буша: Історико-краєзнавчі нариси» (1991 р.) [2, с 132 - 144]. Про розвиток каменотесного промислу у ХХ - на початку ХХІ ст. є відомості у статті В. А. Косаківського, уміщеній на сторінках книги «Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради» [3, с 102 - 108].

Важливими для вивчення каменотесного промислу на Поділлі є праці сучасного молодого дослідника В. Р. Іванчишена, уродженця с. Буша, який впродовж останнього десятиліття активно займається дослідженням цього промислу [4, с 284 –

292; 5, с. 65 - 69] та захистив на цю тему кандидатську дисертацію [6] і опублікував її окремою монографією [7].

Бушанський каменотесний осередок нині є одним із тих небагатьох, який активно діє, завдяки пленерам скульпторів та діяльності Державного історико-культурного заповідника «Буша». Проведення, починаючи з 1986 року, щорічних пленерів скульпторів дали можливість сформувати в Буші, єдиний в Україні парк кам'яної скульптури, який нині є окрасою ДІКЗ «Буша».

Не дивлячись на значне поширення ткацтва і вишивки, славу Буші, як відомого мистецького осередку, приніс саме каменотесний промисел. Розвитку і поширенню цього промислу сприяла наявність значних за обсягом і різноманітних за якісним складом покладів каменю. Велика кількість пісковиків, вапняків, опоки, крейди сприяли значному розвитку каменотесного промислу у ХІХ - ХХ ст. Бушанські пісковики та вапняки придатні для виготовлення жорнових каменів до млинів, надмогильних пам'ятників, жолобів, колачів (цебрин) до криниць, коминів, точильних каменів тощо.

Бушанські майстри масово виготовляли жорна, комини, жолоби ще до війни. М. Я. Захарчук вибивав жолоби, зокрема до Сімонової криниці. Також вибивали котки для «боронування» полів, столи та колачі до криниць (цебрини). О. С. Мержієвський О. С (1896 - 1971) бив каміння у с Яруга. З нього робили точила, відправляли в Могилів-Подільський, а звідти на фронт і в Росію. Міша Бондар, Микита Бондар, Сергій Гнидюк били каміння в кар'єрі на сошу у 1953 - 1954 роках. Данило Бурдейний вибив жолоба до криниці, бо тримав пару коней.

Про роботу каменотесів розповів **Дорош Анатолій Гаврилович**, 1935 р. н., житель с. Буша: «З каміння бушанські майстри спільно з миронівськими «виробляли круглі каміння для млинів. У мурах по селі, чи то брак, чи то недоробки. А то як столи не грубі, то то ручне точило. Радіус 50 см. На Приче-

пилівці було точило. Метра вже не мало, сточили. Топорі, ножі точили.

Робили здорові каміння для водяних млинів, точила, ворітні стовпи. Який камінь попався, то той і підстроювали.

Везли їх на підводах. Збиралися мужики. Якщо на віз, то перевернут воза легенько на бік, положат (камінь) легенько, поставлят на колеса та й визут, а якщо зимою, то на сани. Спеціального транспорту не було. Я не пам'ятаю. Камінь рвали в Камінному кар'єрі (гірні).

Корита для корів, курей видовбували навіть і самі хазяї. Знайшов плитку (камінь потрібного), та й зробив шпунт в кузні, яке жилізко попало. Молоточком, молоточком ...».

Пірняк Олександр Миколайович, 1930 р. н., житель с Дорошівка, згадав про інших майстрів та їх роботу: «Мій дід - Пірняк Прокіп Арсенійович (1870 - 1939) - вибивав плитки і зробив з них обору для худоби. О! Великі плитки вибивав. Обклав ними обору спеціально. Вже як почалась культурна революція, то осьо від магазину нашого тудя до клубу ставили плитки. А дорога була така розбита, ґрунтова. Та й ставили тротуар. Приїхали та й кажуть: «Ну, що ж, Прокіп Арсенійович, давайте, каже, плиток трохи на обладнання тротуару». Ну що ж він не дасть?! Тато (син Прокопа) був комсомольцем. Та й забрали. Вистелили. І до цього часу ці плитки ще є, як іти на Дорошівку, коло клубу аж до повороту. Дід також бив каміння на будівництво. Побудував з нього таку стодолу, що як розбирали, то ці, наші нові, мулярі били по куску. Як вони (дід) висадювали там на таку висоту, я собі не уявляю. Розібрали на фундамент під нову хату.

Мельник Арсеній (бл. 1906/7 р. н.) та Мельник Андрій (бл. 1906/7 р. н.) укладали «бурковку» (шосе). Пірняк Микола Прокопович (1907 - 1986) також бив каміння, а його син Дмитро Миколайович (1939 р. н.) нарвав каміння на І пленер скульпторів у 1986 році (15 - 20 штук каменів на скульптури). Пірняк Леонід Семенович (бл. 1919 - 60-ті рр.) та Войтенко Кость Ва-

сильович (бл. 1904 - 70-ті рр.) також били каміння. З крейди (опоки) Пірняк М. П. робив комини. Комин його роботи є на хаті Шпотаковської Федори. Зелінський Сергій був пасічником і зробив собі кам'яного вулика.

При моїй пам'яті корита вже не робили. У нас рвали камені до млина. Розказував це Питро Олійник. Вони били тожи до млина камінь жорновий міленький. Робили жорна і на питльовий млин. Від зернистості піщаника залежав сорт муки. В тому млині було два камені, потім один лишився. Вони однаковісінькі кладут. Той спідній іде 35 см товщини, а верхній, цей, що крути на веретені, - 45 см, а діаметр - до 1 м. Малий зазор між каменями - мука, більший - крупа. Но добри мололи. А типер вже при созі виливали з цементу і крупного піску жорнові камені. Недобрі були. Той пісок з них у муку попадав, а потім і в хліб.

Каміння рвали на Буші, до Миронівки. Спочатку іде розкривка пласта. Розкрили, подивились - як, що, куди? Тоді підготовляються і рвуть. Для того щоб рвати лаву, потрібні такі інструменти: довбня залізна (молот 5 - 6 кг вагою), кияня, клини та 2 - 3 ломи. Щоб вирвати брилу, треба знати де задовбати ті клини. Назначали місця там, де треба довбати. Довбають киянями такими. Це такий загострений на два кінці молоток. То вони довбають дирки, а тоді є такі тонкі плішки залізні. Бо як покласти сам клин, то не, а так вони підставляють та й тоді забивають цей клин. Тоді б'ють, б'ють, б'ють, і доки не лопне лава. Відірвану брилу виймали ломами. Брала 2-3 лома, відважували і скачували її в долину. Потім брали її на віз. Як треба, то знімали ті драбини (полудрабки), ставили доски, вантажили і везли. Возили тільки літом. Зимою не били і не возили. Бо зимою камінь замерзає. Тільки з ранньої весни возили. В нас повибивали ті каміння. Оце біля хати вибито на моїй пам'яті. Навіть тугого, де кирниця, вибили за моєї пам'яті. І ті горби витягували, насипали. Це було до війни. Після війни вже не було. Там не рвали, бо були вже хати. На жорна і це все то було дав-

ніше. Я цього не пам'ятаю і не знаю. З Буші свої вироби возили в різні кінці країни.

Багато років рвав каміння в кар'єрі **Пірняк Дмитро Миколайович**, 1939 р. н., житель с Дорошівка. Він поділився спогадами про роки роботи, а також про старих майстрів: «Інструменти для биття каміння в кар'єрі: клини великі і малі, кияня, довбня (великий молот), листви (сталісті пластини, які виготовляли зі старих лопат).

Спочатку в кар'єрі знімали до лави верхній шар породи - дрібне каміння, яке називали рінь. Міряли скільки треба відірвати лави. По відведеній лінії видовбувались лунки (ямки), на відстані 10 см одна від одної. Відстань між лунками залежала від ширини і товщини скелі. Потім підбивали клинці, попередньо вставивши листви в ямки. Для швидшого розколювання скали, збоку, в районі ямок підкладали клин. Таким чином скала рубалась швидко. Кололи велику плиту (2 - 4 м), потім її перевертали і кололи. Колись діди великі плити котили накатом.

Ходив я з татом колоти каміння, закінчивши 8 класів, ще в 54 році ходив. В 55-му ще ходив, до армії, після армії. Шоферські курси закінчив в 57-му році. І залишився в колгоспі до 60-го. В 60-му поїхав на цілину, на весняну сівбу, до листопада місяця. Приїхав і знов у колгосп, аж до пенсії. Всі роки в колгоспі бив каміння, за виключенням жнив.

Шашка - підквадратної форми камені, приблизно однакового розміру, які йшли на вимощування доріг, а бутовий камінь на будівництво в колгоспі та людям. Хати в селі будували з каміння, крейди (грейди) та глини.

У 86-му році бив каміння на Перший пленер скульпторів. За 3 - 4 роки заготовив 78 штук каменів.

Як бити по траєкторії піщаникову плиту фаною, то плита колеться. Фана - нижня, гостра частина великого молота, а верхня плоска частина називається чоло. Вапняк же кришиться.

Дикарі - камінь безслойний - білий, і не вапняк і не крейда. Він залягає поверх землі брилами. В них зовсім друга структура. І він іде лише на бут - будівельне каміння. Якщо спеціаліст розуміє справу, то зроби камінь плоским, щоб мурувати, а як не вміє, то зробить «вареники».

У 40 - 50-хх рр. ХХ ст. били каміння в кар'єрі на будівництво Слободо-Бушанської ГЕС: батько й син Пірняки, Мислінський Петро, Барібан Олександр, Лідіньов, Мельник Андрій, Мельник Арсеній, Пірняк Леонід, Пірняк Михайло Карпович, Войнаровський Гавриїл Петрович, Здановський, Бобецький Олександр, Задорожний Леонід.

Іншою складною і водночас відповідальною роботою, яку виконували місцеві каменярі, було мошніня доріг. Цю роботу справно виконували Мельник Арсеній та Мельник Андрій. Коліна пообв'язують ватніками і на колінах в 6 ранку вже ставлять.

Дорогу спочатку планували (вирівнювали), потім сипали пісок, розгортали його, накидали шашки і вже тоді мостили. Подушка з піску мала товщину 15-20 см. Спочатку великими каменями викладали борти - край дороги. Між ними рядами викладали каміння. Між собою ряди в'язали: попередні два камені перекривали одним посередині, але вже з наступного ряду. Вимостили дорогу шашкою і зверху засипали знову піском. Потім дерев'яними трамбовками прибивали каміння «щоб сіло». Ззовні бортів насипали землю - «робили підсипку», яку також щільно трамбували, утворюючи таким чином земляну подушку.

За млином, на Буші, скали були 5 - 6 м висоти. То їх розкривали і били аж до самої подошви. Товщина пласта до 10 м. У землі легше б'ється, береться і ділиться. Зверху береться тяжко, бо запечено. То вигризали ті всі каміння.

Будували також мости. Спочатку відводили воду, копали котлован, ложили арматуру, заливали бетон до рівня землі і вже на штирах будували бики - основу, а вже потім перекривали.

Коли не було моста через р. Мурафу, то з Дорошівки в Бушу підводи їхали в брід, а людей перевозили човном. А як була велика вода, то їхали аж на Петрушівську греблю.

Один з небагатьох сучасних каменотесів - скульптор **Пірняк Микола Олександрович**, 1977 р. н., та його помічник - **Мельник Анатолій Володимирович**, 1959 р. н., розповіли про минуле каменотесного промислу Буші та про їхню роботу сьогодні: «На перший і другий пленери камінь брали з нашого кар'єру. Дід Митька виривав цей камінь. Він теж підходить, але в нього, як і в камінні з Ямполя і Порогів, попадаються такі прожилки, що дуже важко обробляються. Ми кажемо на них -«метеорити». Мені здається, що це метеорити, тому що там металічні вкраплення. Шпунт попадає на них і все - затуплюється. Треба з ним працювати побідитовими інструментами.

Зараз, в основному, привозять камінь з Порогів, Ямполя чи з Русави. Він м'якший, красивіша у нього фактура - розводи жовті йдуть, вони різні бувають. Камінь є жорновик, він зернистий, а є простий - пісковик. На жорновику шпунти «сідають» (затуплюються) тільки так. їх потрібно гартувати в болоті (розчині глини). Нагрівали в горні і гартували.

На території Буші, Слободи Бушанської, Меринців, Яруги, Гомулівки, Бабчинців є кар'єри. Тут, в основному, займались виготовленням жорен, які відправляли навіть на експорт.

В Ярузі був ще один дід (66 років мав), який робив, але надихався пилюки і всьо ... Ця пиль не відкашлюється, а осідає і все...

Всі дороги тут мощені піщаниковими шашками. На колінах дядьки отак в рядочок по 6 - 7 чоловік ставли і мостили дороги.

Заготівля каміння в кар'єрі - виривання плити. Вскривали верхній шар - пересип. Доставали лаву. Дивились щоб нормальний камінь був. Заміряли потрібний розмір. Робили такі потаї в скалі, 6 - 7 см клин від клина, густенько. Ямку (потаї) вибивають шпунтами. Зараз це робиться набагато простіше.

Насвердлюють бурами, засипають порошок туди і заливають водичкою, порошок розбухає і рве лаву. Так проробляють з усіх боків. Спочатку відкривають кусок лави, а потім вона колеться на потрібні шматки. Відірвали лаву. Лава стоїть, а потім знизу клина забили і підривають знизу. А вже блок потім розривається на куски, які потрібні. Інколи бувало, що рве в іншу сторону. Дивилися які слої. Камінь має слої. Враховували слоїстість каменю. Ось бачать, на цьому камені вже слой пішов. Це вже тріщина пішла. Другий слой. Воно якби на роботу не впливає та тріщина. Виріб буде стояти тисячу років. Саме головне - не бити по ній (тріщині - *В. К.*) кувалдою і все.

Спочатку іде обробка поверхні. Для цього рівняється одна площа - лицьова сторона. Вона має бути рівенька. А потім від неї вже угольничком, лінійками заміряємо - розміряємо, щоб рівно було.

Ось, наприклад, з цієї брили треба зробити рівну. Розміряєм її по мінімуму. Протягнули лінію. Прорізали звідти і звідти, так як ленти зробили. Раніше їх робили шкарпелью - збивали. Типер назначили, шкарпелью зробили лінію, а потім потихенько шпунтом знімаєм цей верх.

Загалом, для роботи з каменем потрібен набір спеціальних інструментів: молоток, шпунт, косинці, шкарпеля, бучарда мала і велика. У дідів інструмент був цей самий. Просто, зараз набагато простіше, бо є інструмент победітовий (з победітовими напайками). їх роблять на заводі в Одесі. Крім того, нині є «болгарки» і «шліфмашини». Вони в разів з 5 - 6 пришвидшують роботу. Раніше, як тільки починав працювати, то таких інструментів не було і все робили старим дідівським способом - вручну: шпунтами і шкарпелями.

На перший оберіг приїхали скульптори, які працювали з глиною, гіпсом, бронзою і мали поняття, що таке скульптура. Але ніхто не працював з каменем. Почали обробляти його. Замовили шпунти. Взяли просто метал (кругляк), наточили на токарному станкові. Тай, як цв'яхи, поробили. То вони в перші

три дні перетовкли собі пальці. Ну шо? Ставиш його в камінь, б'єш його, а він просто, як цв'ях, залазе і все. То потім привезли оце з Порогів Бугая Андрія. Він побачив це все діло, посміявся, забрав увесь той інструмент, поїхав у кузню, зробив нормальні інструменти і вже тоді працювали.

Інструменти: шпунти, шкарпелі, бучарди, молоточок, насека.

Береться лінійка, рисувалочка (алюмінієва проволока, бо олівці швидко стираються) і проводимо лінії.

Спочатку рівняємо площину. Прикладаємо лінійку. Для початку обрізаєм одну сторону рівно. Потім берем угольнічок, ставим сюди, а з другої сторони тоже прикладаєм лінійку. І я уже, як ми кажем, «стріляю», щоб ці сторони збігались. Просто дивлюсь. Ага! Однакова відстань. Подивився. Сходиться. Помічник тримає. Подивився - співпадає ця сторона і ця. Тоді відкреслюєм лінію і знов прорізаєм, або шкарпелью прорубуємо. Таким чином дві паралелі в нас є. Потім від них вже робляться бокові сторони. Просто приклав лінійку і відрізає. Кути рівняються потім. Вирівнюєм площину і вже від неї міряєм потрібну нам товщину майбутнього виробу. Наприклад - 15 см. З усіх сторін відміряєм по 15 см. Рівняємо протилежну сторону. І потім, вже коли вони рівні, чи під конусом, чи які треба зробити, малюється виріб, який треба зробити, чи хрест, чи будь що - малюється, обрізається і далі пішов вже другий етап виготовлення виробу.

По вирівняній поверхні проходимо шпунтом. Получається своєрідна фактура поверхні виробу. Потім берем бучарду і бучардою проходимо, один в один і получається рівна поверхня. Віником змели і можна шліфувати. Так раніше ми робили: пробучардили і брали круглий наждачний камінь, болгарок ще не було, і тим каменем затирали. Типер це все робить болгарка - ріже і шліфує. А шкарпелью доробляли оці куточки і кантики. Після болгарки доробляєм вручну шкарпелью.

Сьогодні майстер-каменотес працює в окулярах. Колись їх не було: очі жмурили, але осколки каміння попадали все рівно в очі і багато майстрів залишалися сліпими. Я вже 5 чи 6 разів був у лікарні - витягали з ока камінці. Крім окулярів нинішні майстри працюють ще й в респіраторах. Пил, який потрапляв в легені каменетеса, з організму не виводився, а осідав там, спричиняючи різні захворювання.

Бушанські майстри виготовляли: намогильні пам'ятники (хрести), ворітні (оберегові) стовпи, жорнові камені, корита, а також мостили дороги. Сучасні майстри виготовляють намогильні пам'ятники та скульптуру. Нині в Буші цим промислом займається лише родина Пірняків - Олександр Олександрович та його сини Микола і Віталій. Крім них в Ямпільському районі працює ще кілька майстрів. Серед них - Бугай Андрій з Порогів. Він працює з каменем вже майже півстоліття» [3, с 102 -108].

Отже, каменотесний промисел в Буші і нині посідає вагоме місце, завдячуючи активній діяльності ДІКЗ «Буша».

Джерела та література:

1.. *Александрович Ю.* Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губерний / Ю. Александрович // Кустарные промыслы Подольской губерний. -К., 1916. -С. 464 - 500.

2.. *Винокур І. С, Ацьошкєн О. М., Забашта Р. В.* та ін. Буша: 1с-торико-краєзнавчі нариси / І. С. Винокур, О. М. Альшкін, Р. В. Забашта. - Хмельницький, 1991. - 152 с.

3.. *Косаківський В. А.* Ремесла, промисли та допоміжні види господарства / В. А. Косаківський // Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради: Колективна монографія / За наук. ред. В. А. Косаківського. - Вінниця: Вінницька газета, 2009. - С 95 - 121.

4.. *Іванчишен В. Р., Косаківський В. А.* Пам'ятки каменотесного мистецтва у с. Буша Ямпільського району Вінницької області / В. Р. Іванчишен, В. А. Косаківський // Україна і Польща: історичне су-

сідство: 36. матеріалів міжнар. наук. конф. - Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2012.-С 284-292.

5. *Іванчишен В. Р.* Осередки каменотесного промислу на Східному Поділлі кінця ХІХ - початку ХХІ ст. (на прикладі с. Буша Ямпільського району Вінницької області) / В. Р. Іванчишен // Етнічна історія народів Європи: 36. наук. пр. - 2014. - Вип. 44. - С. 65 -69.

6. *Іванчишен В. Р.* Каменотесний промисел Східного Поділля кінця ХІХ - початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри. Ав-тореф. дис. ... канд. іст. наук. - К, 2016. -21 с

7. *Іванчишен В. Р.* Каменотесний промисел Східного Поділля кінця ХІХ - початку ХХІ ст.: побутовий та сакральний виміри / В. Р. Іванчишен. - К, 2017. - 216 с